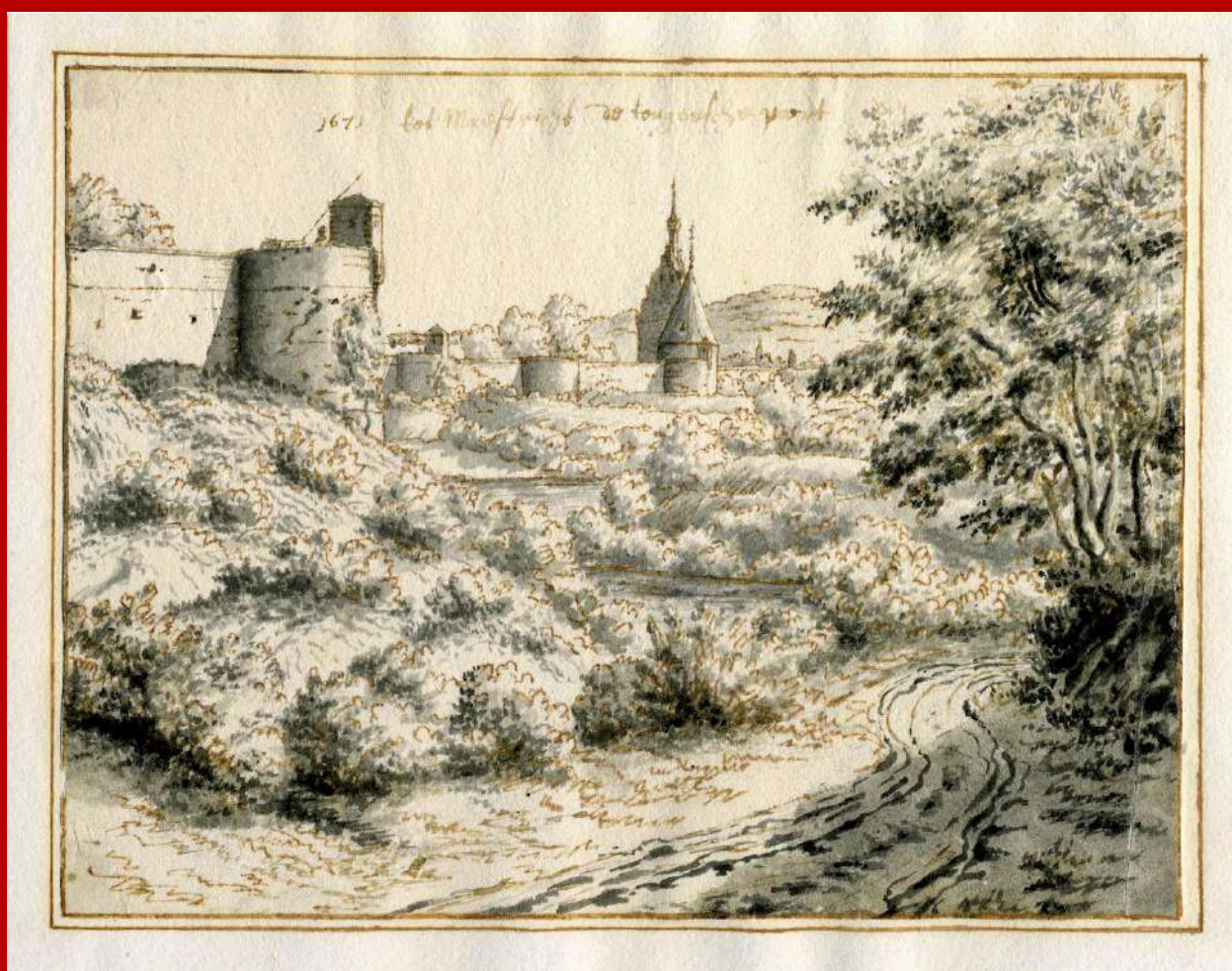

Josua de Grave & Valentijn Klotz
in Maastricht

Twée tekenaars en twee collega's...

Peter Scheele

Josua de Grave & Valentijn Klotz
in Maastricht

Twee tekenaars en twee collega's...

Peter Scheele

Voorwoord

Op 25 juni 2020 publiceerde ik deel 1: 'Josua de Grave & Valentijn Klotz, De tekeningen van toen, de foto's van nu'. En wat ik eigenlijk al verwachtte, gebeurde. Ik kreeg een e-mail van iemand die ook tekeningen had. Uit een privé-collectie. Ze staan op pagina 4 en 6.

Ik had door het eerste onderzoek veel meer tekeningen gevonden, maar daarvan was onduidelijk waar ze getekend waren. Om een foto te kunnen maken, moest ik wel weten wat het standpunt van de tekenaar was. Ik heb ze toen niet opgenomen en toch verdienen ze aandacht. Het was eigenlijk al snel duidelijk: er moest een tweede deel komen.

De opzet van dit deel is vergelijkbaar met die van het eerste: de tekening met een beschrijving en de huidige situatie met een beschrijving. Wel heeft dit deel een meer thematische opzet: een wandeling vanuit Maastricht, door het Jekerdal, via de Sint-Pietersberg en langs de Maas terug naar de stad. Onderweg komen we nog een onbekende tekenaar tegen. En tal van tekeningen en die moeten vergeleken worden. Zo leren we Maastricht en omgeving kennen van een heel andere kant.

Ik wens u veel lees- en kijkplezier.

Maastricht, 1 juli 2021
Peter Scheele

Links

Er zijn rode en blauwe links.

De **rode** > bij een tekening springt naar de Lijst van afbeeldingen achterin het boek, de rode titel daar springt terug naar de pagina met de tekening.

De **blauwe** links openen webpagina's, vooropgesteld dat er een actieve internetverbinding is.

De levensbeschrijvingen van Josua en Valentijn heb ik opnieuw opgenomen in dit boek, zodat u dit deel kunt lezen zonder deel 1 te moeten raadplegen. Ook de 'Opmerkingen over materiaal, onderwerp en stijl', heb ik overgenomen.

Omdat de meeste tekeningen niet gedateerd zijn, heb ik geen chronologische volgorde kunnen gebruiken. Ik heb de tekeningen gegroepeerd naar onderwerp: locaties in de nabije omgeving van Maastricht.

De opzet is vooral bedoeld om het boek in digitale vorm met een tablet of een laptop te bekijken. Een smartphone is door het formaat niet zo geschikt.

De tekeningen en foto's hebben een behoorlijke resolutie zodat inzoomen goed mogelijk is. Maar op papier is het ook prima te zien. Het is erg de moeite waard om de tekeningen in detail te bekijken. Zo ontdekt u details die anders verborgen zouden blijven. Er is een scherp oog en wat inlevingsvermogen voor nodig, maar ik help u op weg. We analyseren de tekeningen en dat wat we zien en vergelijken dat met nu.

Dank aan:

- Mevrouw drs. I.M.H. Evers, Ingrid, voor de historische en tekstuele correcties.
- De heer F.F.A. Laeremans, Frans, voor de enorme stapel naslagwerken.
- Mevrouw drs. M.W.J. Oostvogels, Marijke, voor de tekstuele correcties.
- De heer P. Tieman, Paul, voor de prachtige tekening van pagina 42.

Wie was Josua de Grave?

Hij is geboren in Amsterdam in 1643. De precieze datum is niet duidelijk, maar hij werd er op donderdag 2 juli gedoopt. Zijn vader was Claude Pieterszoon de Grave alias Claude de Graeff (ca. 1598 - 1667) en zijn moeder Sara Bols (? - 1655). Hij had twee oudere broers, Pieter en Cornelis, en een oudere zuster, Jannetje.

In 1659 trad hij op zestienjarige leeftijd toe als leerling schilder tot het Sint-Lucasgilde in Haarlem, het gilde voor kunstenaars en kunstambachtslieden. Tijdgenoten waren daar Frans Hals, Jacob van Ruisdael en Adriaen van Ostade, zij waren ook aangesloten bij het gilde. De opleiding bestond uit drie delen: leerling, gezel en meester. Later was hij betrokken bij het Staatse leger onder stadhouder Willem III, het leger van de Republiek.

Hij ging in 1668 van Parijs naar Maastricht, waar hij in 1669 arriveerde. Op 3 december 1670, hij was toen 27, trouwde hij in Maastricht met Jenneton de Bisson, ze kregen twee dochters. Josua liet op 15 december 1670 een testament opstellen dat alle voorgaande verving, hij was niet onbemiddeld.

In 1671 ging hij met Valentijn Klotz en Barnardus Klotz (diens broer?) naar Bergen op Zoom, maar hij keerde later dat jaar terug naar Maastricht. Er dreigde oorlog in de Zuidelijke Nederlanden; Josua bracht zijn gezin en zijn bezittingen naar Den Haag. In juli en augustus 1676 waren Josua en Valentijn weer in de buurt van Maastricht. De stad

was in 1673 veroverd door Lodewijk XIV. De Republiek deed een poging om de stad te ontzetten. Josua en Valentijn waren erbij aanwezig, al is onbekend wat hun rol was. De poging mislukte, Maastricht bleef tot 1678 in Franse handen.

Josua overleed in Den Haag in 1712. Ook hier is de datum onduidelijk, maar op 25 juli werden de kosten van de begrafenis betaald.

Hij is vooral bekend geworden door zijn topografische tekeningen in de Zuidelijke Nederlanden. Zijn werken zijn te vinden in tal van musea zoals: Museum of Fine Arts in Boston USA, Hamburger Kunsthalle, Hessisches Landesmuseum Darmstadt, Scottish National Gallery, Bonnefantenmuseum Maastricht, British Museum London, Aachen Museum Burg Frankenberg, Galerie Nathalie Motte Masselink Paris, Staatliche Graphische Sammlung München, de veilinghuizen Christie's Amsterdam en New York en in tal van privécollecties.

Over Josua is niet veel geschreven. Er zijn enkele tijdschriftartikelen over hem en twee tijdgenoten, Valentijn Klotz en Barnardus Klotz, ze tekenden in dezelfde stijl. Ook is er een engelstalige Wikipedia-pagina: https://en.wikipedia.org/wiki/Josua_de_Grave Sommige beschrijvingen vermelden dat hij ook wandtapijten ontwierp. In de wijk Caberg in Maastricht is een straat naar hem genoemd: de Josua de Gravelaan.

Wie was Valentijn Klotz?

Valentijn Klotz is geboren in 1650 in Maastricht. De exacte datum is niet bekend. Misschien wel op 14 februari, de naamdag van Sint-Valentijn. Ook hij was betrokken bij het Staatse leger; hij en Josua trokken veel samen op. Valentijn overleed in Den

Haag op 15 november 1721. Over zijn leven is verder nauwelijks meer bekend. Hij signeerde zijn latere werk met Valentinus. In de wijk Sint-Maartenspoort in Maastricht is een straat naar hem genoemd, de Valentijn Clotsstraat.

En de collega's?

We komen in dit deel tekeningen tegen die niet van Josua of Valentijn zijn. Ze hebben een heel eigen stijl, zijn omkaderd met lijnen en in het onderste kader staat de titel in fraai gekalligrafeerd schrift. Ik heb niet kunnen achterhalen van wie die zijn. We houden het dus op Nomen Nescio: de naam is onbekend. Er is geen Nomen Nesciostraat in Maastricht. Nergens trouwens.

De tekening op pagina 42 is van Paul Tieman, kunstenaar uit Maastricht.

En Peter Scheele?

Ik ben geboren in 1951 in Haarlem en in 1961 kwam ik in Maastricht.

Ik ben docent geweest, informatica was mijn hoofdvak. En nu maak ik voor mijn plezier boeken, foto's en tekeningen van Maastricht en zijn rijke verleden.

De Tekeningen

1671 tot Maeftricht de tongerse poort	4	geteekent bij Maeftricht den 6 Majj 1671	28
Te Maeftricht	6	Bij Mastricht 6 Majj 1671	29
Anno 1669 het huijs te Aefie mont bij maeftricht	8	Lichtenburg: by Maeftricht: 1670	30
Anno 1669 geteekent bij Maeftricht	9	Buijten Maeftricht Ao 1669	31
Anno 1669 bij Maeftricht	10	Buijten Maeftricht 1670	32
Watermolens aan de Jeker	12	Buijten Maeftricht	33
Anno 1670 geteekent bij Maeftricht	14	Bij Maeftricht: 1670	34
Bij de stad Maastricht 1674 juli 10	15	Gezicht op Sint-Pieter en Ligtenberg	35
Belegering en Verovering Maastricht 1632	16	Zonder titel	36
Buijten Maestricht Ao 1670	18	Buijten Maeftricht tot St Pieter 1670	37
St Pieters Bergh Buijten Mastricht	19	geteekent bij Maeftricht Anno 1670	38
geteekent den 26. Majj aan S pieters berg	20	geteekent bij Maeftricht Anno 1670	39
1669 op S Pietersberg	21	La Moeterije	40
Bij Maestricht Lichten Burgh 1670	22	La Moeterije dichtbij	41
Lichten Burgh Ao 1670	23	Instorting bij De Vijf Koppen	42
buijten maestricht 1670	24	1669 tot Maeftricht	43
Grontsfelt 1670 6/21 by Maestricht	25	te Heer	44
Valentinus Klotz fecit	26	Bij Mastricht Ao 1670	45
maeftricht	27		

Opmerkingen over materiaal, onderwerp en stijl

Josua en Valentijn hebben tekeningen en schetsen gemaakt. Of ze tekenden uit liefhebberij of in opdracht van een werkgever, weten we niet. De tekeningen zijn van opmerkelijke nauwkeurigheid, af en toe met vermelding van plaats en tijd.

De omtreklijnen zijn vaak getekend in bruine spijkerinkt, ingevuld met donkere inkt in een of twee tinten grijs: gewassen met penseel. Dat worden grisailles genoemd, tekeningen in dezelfde kleur. Bij kleurgebruik zijn het tere kleuren als lichtrood, bleekgroen, blauw en okergeel. De schetsen zijn ruwer, minder verfijnd. Het papier heeft vaak afmetingen van circa 10 x 15 cm, ongeveer zo groot als A6 en briefkaartformaat. Een enkele tekening is groter. Vaak is de tekening omljnd met een marge van ongeveer 1 cm.

Het onderwerp is vrijwel altijd stad, dorp of gebouw in een landschap. Het landschap speelt de hoofdrol. Met een brede horizontale opzet, vaak met wat voorgrond voor de diepte, lichte vergezichten, weinig felle contrasten, gebruik van schaduwen op huizen en daken. Ze hebben vaak een mooie sfeer. Het zijn topografische tekeningen en hadden vermoedelijk een militair belang.

De tekenstijlen van beide mannen lijken erg op elkaar, alsof ze elkaar inspireerden, imiteerden en kopieerden.

Kenmerken van Josua's werk: zijn waarneming is scherp en hij heeft oog voor lichtval en compositie. Er zijn in zijn tekeningen zelden mensen of dieren te zien. Het handschrift lijkt geschoold en is in lopend schrift, iets onregelmatig, met enkele kenmerkende tekens als de e en de h. De s werd in die tijd geschreven als een *f*.

Kenmerken van Valentijns werk: zijn techniek is verwant aan die van Josua. Het werk maakt een wat krachtigere en levendigere indruk, maar ook slordiger en minder verfijnd: vaak scheve gebouwen, meer schetsmatig. Hij gebruikt veel lijnen en wat minder invulling in tinten. Ook het handschrift is wat slordiger, het lijkt minder geoefend. Zijn tekeningen zijn vrijwel nooit gesigneerd. Dat maakt toeschrijven soms erg lastig.

Van een aantal tekeningen is het duidelijk wie de maker is, er staat een naam onder. In veel tekeningen staat geen naam, maar wel tekst. Als de handschriften daarvan voldoende op elkaar lijken, zijn ze van dezelfde tekenaar, al weten we niet wie dat is. Het kan Valentijn zijn, maar ook Barnardus Klotz of zelfs nog iemand anders. Ik heb die tekeningen toegekend aan Valentijn, maar dat is voor het gemak. Als er in een tekening geen naam en ook geen tekst staat, is het onduidelijk wie de maker is. Afgaan op stijlkenmerken kan misschien, maar de tekenaars namen zoveel van elkaar over dat er weinig zekerheid bestaat.

Waar kijken we naar?

Het is een mooi, bijna idyllisch plaatje van de omgeving van de Tongersepoort. We zien links een stuk stadsmuur met een hoekrondeel en daarachter de voortzetting van de muur, maar dan een eind verderop. De kaart van Joan Blaeu laat zien dat er op die plaats een bocht in de muur zit, net achter het rondeel. Op drie rondelen staat een erkertorentje, het was een beschutte plaats voor wachters. Het voorste rondeel heet Sint-Servaasbolwerk, de naam van het middelste is onbekend en het rondeel vlak voor de poort heet Merkat. Dan het rechthoekige poortgebouw met de hoge opbouw en met een ronde poorttoren ervoor. Op de achtergrond de heuvels van de Sint-Pietersberg. En op de voorgrond een wat slingerende landweg met karrensporen.

Die heuveltjes vooraan lopen niet door tot aan de muur. Voor de muur is een diepe, droge gracht. Op de kaart van Blaeu ziet u rechts naast de Tongersepoort de brede stadsgracht die gevoed werd door de Jeker en links de droge gracht.

Er loopt een smalle strook water tussen het groen. Het is een *cunette*, een smalle en verdiepte geul in de droge gracht en die was bedoeld om de natte werken in het noordwesten met water te kunnen vullen. Bij de Tongersepoort kon met een sluis de doorvoer van water geregeld worden.

Verder valt op dat de heuveltjes op de voorgrond zo wild van vorm zijn, alsof het braakliggend terrein is. Het zijn de bastions en glacis die rondom de stad liggen. Op kaarten en maquettes zien ze er strak uit, op deze tekening zijn de vormen nauwelijks te herkennen. Dat komt deels omdat ze overwoekerd zijn met onkruid en misschien ook door het oog van de kunstenaar die een mooi plaatje wilde maken. En misschien was het terrein wel echt zo. We zien het namelijk op alle tekeningen van Josua en Valentijn waarop bastions te zien zijn.

Aan het handschrift te zien is de tekening van Valentijn. Hij tekende die in 1671. Z'n standpunt zien we op de kaart van Blaeu bij pijl 1.

Bij de Tongersepoort: 2021

Valentijns standpunt was bij pijl 1. Tegenwoordig liggen de Hertogsingel en het Brandenburgerplein op die plaats.

Tussen 1673 en 1676, tijdens de Franse bezetting, verbeterden de Fransen de cunette, het werd een ondergronds kanaal. Dat werd het Jekerkanaal, ook wel *den watergangh* genoemd. Een overwelfd kanaal van baksteen, 1165 meter lang, 1,10 m breed, 1,7 m hoog, ruim 3 meter onder de grond. In feite een flinke buis. Het bestaat nog steeds, maar het is nergens zichtbaar of toegankelijk. En op verschillende plaatsen is het onderbroken door funderingsmuren van nieuwere gebouwen.

In 1761 ontplofte een grote hoeveelheid buskruit die opgeslagen was in een ondergronds kruithuis. 21 mensen vonden de dood, onder wie Abraham, een kanonnier. Hij is vermoedelijk erg onvoorzichtig

geweest. Het sloeg een gat van tien meter diep en in de muur een bres van ruim veertig meter breed. Tegenwoordig ligt er een café met de naam *Abrahamslook* (het gat van Abraham). De locatie staat op de kaart aangegeven met een ★.

Toen in 1867 Maastricht zijn vestingstatus verloor, zijn heel veel vestingwerken opgeruimd. Muren geslecht, grachten gedicht, bastions afgegraven, terreinen geëgaliseerd. Er werden singels aangelegd en buitenwijken gebouwd. Er zijn nog wat straatnamen die herinneren aan rondelen en bastions.

De kaart van Joan Blaeu is uit 1652. Hoewel er in twintig jaar verschillende dingen veranderd zijn in Maastricht, bijvoorbeeld de bouw van het stadhuis op de Markt dat in 1664 geopend werd, is de situatie in grote lijnen hetzelfde gebleven.

Waar kijken we naar?

Opnieuw de Tongersepoort, maar nu vanuit zuidelijke richting. Op de voorgrond stroomt de Jeker met een bocht in de richting van de stadsmuur. Daar splitst de rivier. Een deel gaat buiten de muren om naar het oosten en een deel gaat door waterpoort De Reek de stad in.

Er is een legenda:

- 1 de tongersche poort
- 2 S servaes kerck
- 3 de tongersche baeracken
- 4 S Jans kerck

De Tongerse barakken liggen parallel aan de Tongersestraat, op de plaats waar nu de gebouwen van de universiteit liggen. Het zijn kazernes voor de militairen. De muur rechts van het poortgebouw is de plaats waar d'Artagnan in 1673 zou sneuvelen. Helemaal rechts, tussen de bomen, ligt een hoekbastion met daarop de Tongerse Kat.

Men zou het niet zeggen, maar het is een zonnige zomerdag. De tekening heeft een merkwaardige,

wat surrealistische sfeer. Dat komt omdat het papier zo vergeeld is. Ook de witte spikkels dragen er aan bij. Als de kleur blauwer was geweest, had het op een maanverlicht landschap geleken.

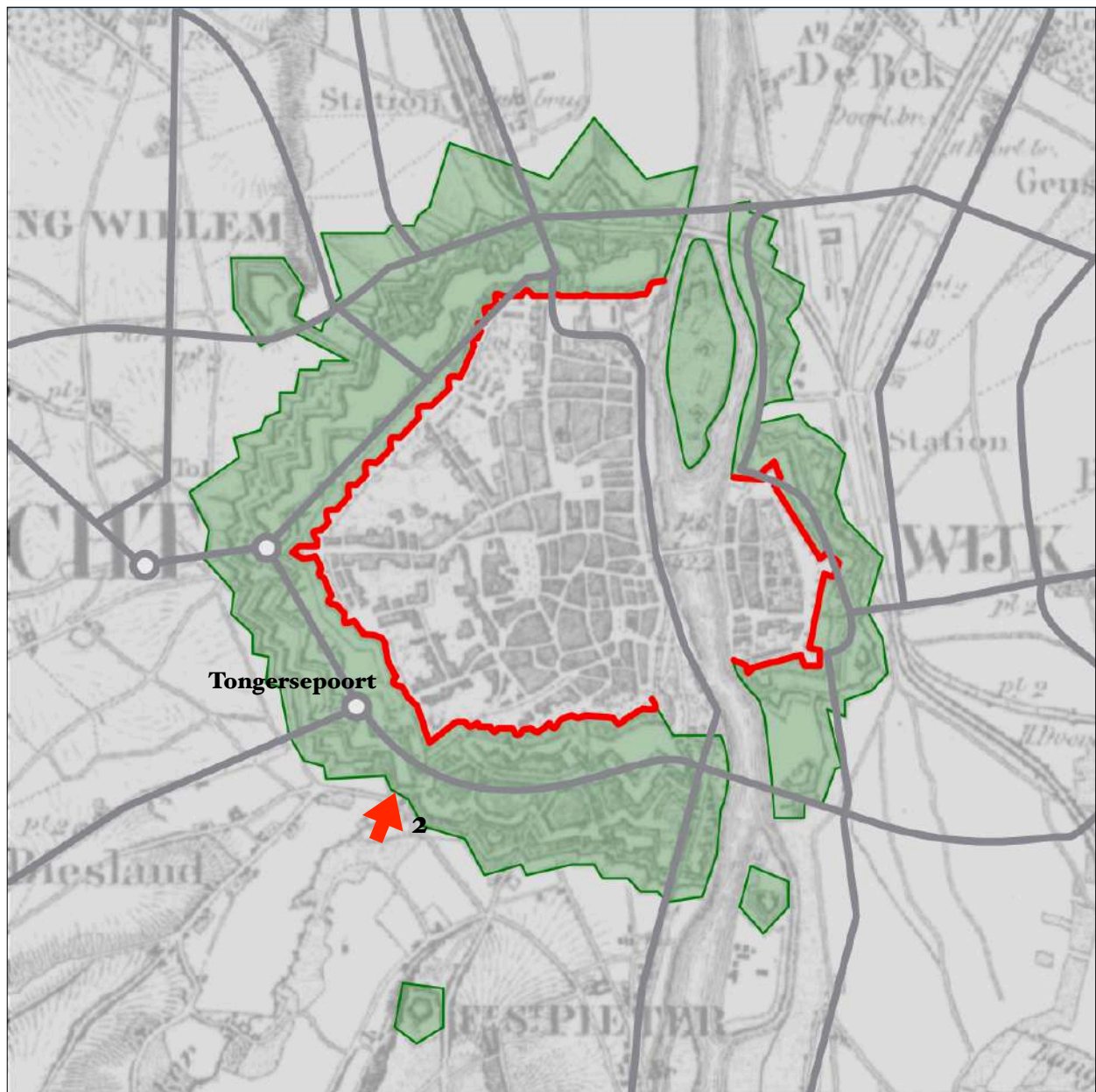
Waarschijnlijk heeft de tekening heel lang in een lijst aan een muur gehangen en heeft het licht de vezels verkleurd. Of de tekening is gemonteerd op zuurhoudend karton, waarbij het zuur voor de verkleuring zorgt die in het papier getrokken is.

Het is te verhelpen door het papier te wassen, te bleken en te ontzuren. Maar dat moet zodanig dat de tekening zelf niet wordt aangetast.

Specialistenwerk.

Gelukkig zijn vrijwel alle tekeningen van Josua en Valentijn opgeborgen onder prima condities, waardoor ze hun eigenlijke kleur hebben behouden.

De tekening is van Valentijn, te zien aan het handschrift. Hij maakte deze in 1670. Zijn standpunt was vermoedelijk in de buurt van de Jekeweg bij de Prins Bisschopssingel. Op de kaart bij pijl 2.

Vesting Maastricht: 2021

De vestingwerken zijn in deel 1 ook aan de orde geweest. Maar speciaal voor niet-Maastrichtenaren is hier een overzicht van de stadsmuren en de werken om de stad. Bovenstaand overzicht is gebaseerd op een plattegrond van 1863, kort voor het opheffen van de vestingstatus in 1867. We zien in rood de stadsmuren en in groen daaromheen de buitenwerken. Het is duidelijk wat een enorm terrein ermee gemoeid was. Ten opzichte van de kaart van Blaeu is het gebied veel groter geworden.

Het noordwestelijke deel van de werken bestaat nog. Net als het zuidelijke deel van de muur en de Onze Lieve Vrouwewal langs de Maas.

Toen de vestingstatus verviel, konden muren en werken worden opgeruimd om plaats te maken voor wegen (in grijs), wijken, industriegebieden en parken. Wie de plattegronden zelf wil zien, de link is <https://www.topotijdreis.nl> en daar inzoomen op Maastricht. Met de schuifbalk links gaat men door de tijd, maar de eerste plattegrond is van 1850.

Waar kijken we naar?

Deze tekening van Valentijn staat ook in deel 1: Château Neercanne. Daar heb ik een foto bij geplaatst die uit de verkeerde hoek genomen is.

Deze foto is vanaf de Sint-Pietersberg, aan de overzijde van het Jekerdal. De twee torens op de tekening liggen aan de zuidkant van het complex.

Het Jekerdal: 2021

Het Jekerdal is een prachtig dal dat van zuid naar noord loopt, van de Belgische grens naar Maastricht. Met aan de westkant de Cannerberg en aan de oostzijde de Sint-Pietersberg. Er lopen parallel twee wegen doorheen, de Cannerweg in het westen en de Mergelweg in de oosten. Er liggen veel landbouwgebieden, akkers en weilanden, hier en daar staat wat vee. Er liggen wijngaarden op de hellingen. Op tal van plaatsen zijn wilde stukken waar veldbloemen weelderig bloeien. Paadjes,

weggetjes, bruggetjes, wat boerderijen en landhuizen. En daar tussendoor meandert de Jeker. Het is nu een Natura 2000-gebied en er wordt veel zorg besteed aan natuurbeheer. Het Jekerdal gaat over in het Jekerpark aan de rand van de stad en van daaruit in de stadsparken.

Er hebben in de loop van de eeuwen tientallen watermolens gelegen, de meeste zijn verdwenen. Ik kom er verderop op terug.

Anno 1669 geteekent bij Maeftricht

Waar kijken we naar?

De bovenstaande tekening van Valentijn biedt een blik oostwaarts. We kijken dus vanuit het Jekerdal tegen de Sint-Pietersberg aan. Links ligt een groepje gebouwen en in het midden zien we nog een groepje. En op de voorgrond, naast een stapel stenen, is een bruggetje over een greppel. Bij hoog water loopt die vermoedelijk vol.

Bij het groepje gebouwen links staat de tekst 'De leste stuijver'. Dat lijkt de naam van een uitspanning, een herberg of een café. Het is niet mogelijk om de plaats te bepalen waar Valentijn gestaan heeft. En daarom is het ook niet bekend waar men zijn laatste stuiver kon besteden *aon e pötsje beer*.

© RHCL - LGOG 13

Waar kijken we naar?

Nog een blik in het Jekerdal. De tekening is van Valentijn. De plaats is vermoedelijk hoog op de heuvel tegenover café Den Dolhaart aan de Mergelweg. Opvallend zijn de kale heuvels aan de linkerkant, de Sint-Pietersberg was vrijwel onbegroeid.

Er staat een legenda in de tekening:
1 de moelens buiten de tongersepoort
2 het huijs te Afiemont bij Can
3 te neckum

Het huijs te Afiemont hebben we op de vorige pagina al gezien: Château Neercanne. Neeckum is het buurtschap Nekum. Het bestaat uit een

vierkantshoeve of carréboerderij en enkele gebouwen die horen bij de twee Nekummermolens.

Maar dan dat groepje gebouwen op de voorgrond. De legenda vermeldt bij 1: de moelens buiten de tongersepoort. Er hebben in Valentijns tijd wat molens in die omgeving gestaan: de Molen van Hacken, de Wilhelmsmolen en de Lambrechtsmolen die ook wel de Molen van de Oude van den Bosch werd genoemd. Of dat deze molens zijn, is niet duidelijk.

Met de moelens buiten de tongersepoort werd niet één groepje watermolens bedoeld, maar alle watermolens in het Jekerdal.

Het Jekerdal: 2021

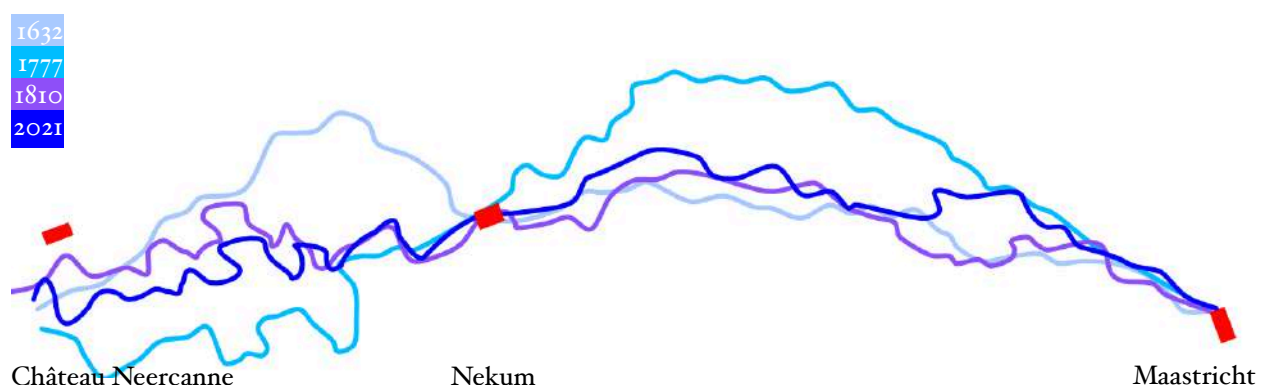
In de twintigste eeuw zijn er twee grote bedreigingen voor het Jekerdal ontstaan. Beide door fors ingrijpen van de mens.

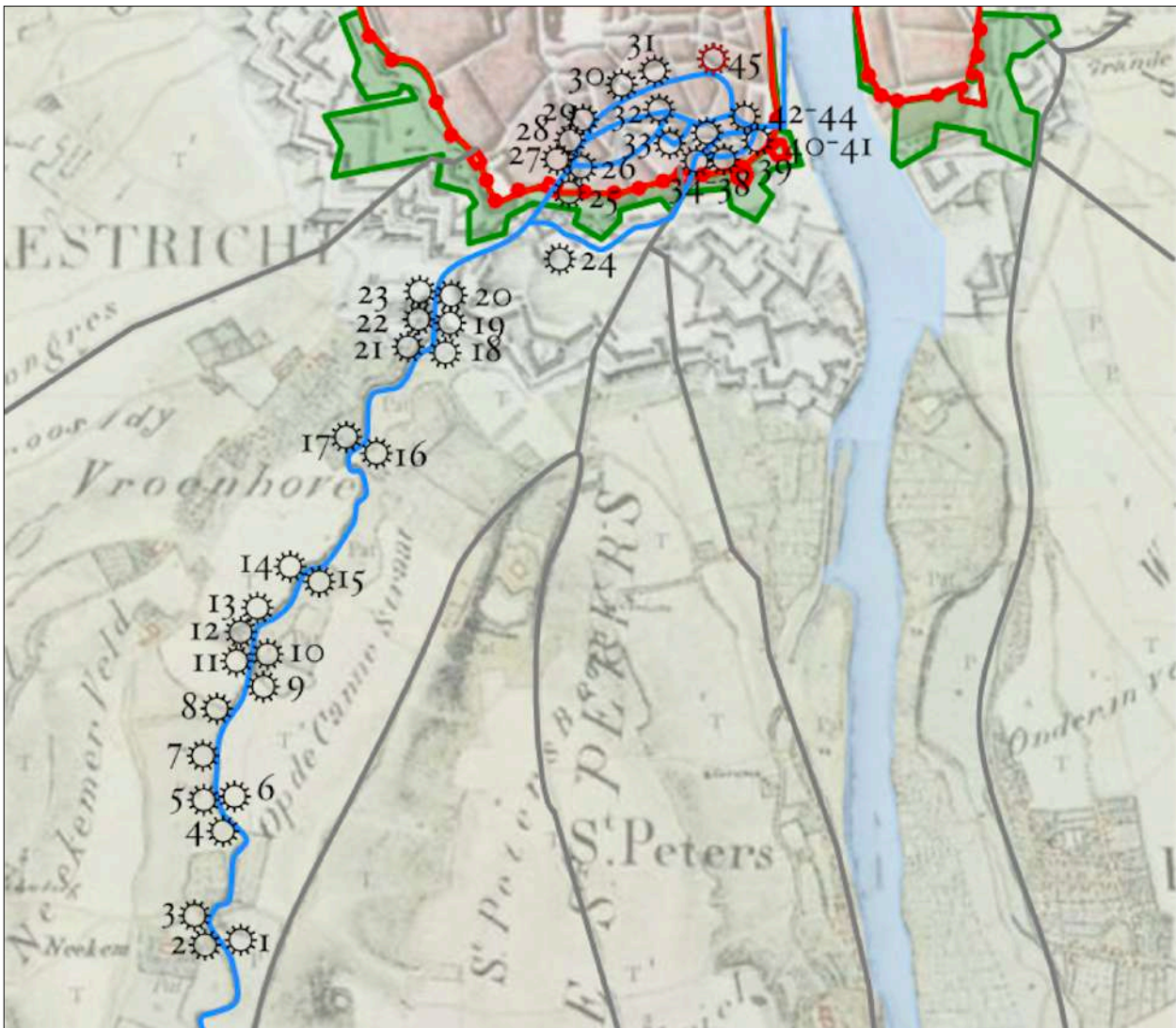
De ene bedreiging was de aanleg van het Albertkanaal net over de grens in België tussen 1930 en 1939. Het Plateau van Caestert werd diep doorsneden. Het gevolg is dat die doorsnijding de grondwaterstroom onderbreekt waardoor het Jekerdal te droog is.

Dat kanaal zou ook de stroomrichting van de Jeker doorsnijden. Daarom moest er een onderleider (ook sifon of duiker genoemd) worden aangelegd. Een tunnel, bestaande uit vier tunnelbuizen. Iedere buis kan apart afgesloten worden voor onderhoud. Met aan de ingang roosters om drijfvuil op te vangen. De tunnel werd aangelegd voordat het kanaal gegraven werd. De werking is simpel: de U-vormige tunnel loopt vol en aan de andere kant loopt het water eruit en vervolgt de Jeker haar weg als rivier.

De andere bedreiging werd de winning van kalksteen of mergel in de Sint-Pietersberg door de ENCI. Die gebeurde in dagbouw, op grote schaal en dat bijna 100 jaar lang. Het resultaat is een enorme krater waarin veel grondwater stond. Dat water moest worden afgevoerd naar de Maas en ook dat zorgde voor daling van het grondwaterpeil in het Jekerdal. Een deel van de krater is zichtbaar op de foto. Door het bos op de top van de heuvel loopt een weg. Kijkt men naar de ene kant, dan ziet men het lieflijke Jekerdal. Maar aan de andere kant ligt het dystopische landschap van de afgraving. Een bizar contrast.

De kaart hieronder laat zien hoe de Jeker door de eeuwen heen gemeanderd heeft. De kaart is samengesteld uit vier kaarten: 1632 (zie pag. 16), 1777 (Ferraris), 1810 (Tranchot) en 2021 Apple Maps (Kaarten). De eerste drie zijn niet bijzonder nauwkeurig, maar het geheel geeft toch een erg aardig beeld van de wispelturigheid van de rivier.

Waar kijken we naar?

W e kennen natuurlijk de molens van de Zaanse Schans. Dat is een openlucht museum waar allerlei molens bijeen zijn gebracht. En we kennen de Kinderdijkse molens, negentien stuks in een paar lange rijen. Dat zijn uitsluitend windmolens.

Wat we nauwelijks kennen zijn de watermolens van de Jeker. Over een afstand van ongeveer vijf kilometer, van de huidige Belgische grens tot de monding in de Maas, stonden er wel 45. Het is alleen zo, dat de meeste niet meer bestaan. Eigenlijk moeten we stellen dat het Jekerdal en het zuidelijke stadsdeel één groot industriegebied was. Wel naar de normen van die tijd.

De Jeker is een kleine rivier die met een nogal grote stroomsnelheid tamelijk veel water vervoert, zeer geschikt voor het aandrijven van watermolens.

Er zijn drie soorten; de indeling heeft te maken met de plaats waar het water het waterrad raakt:

- bovenslag: het water komt van boven,
- middenslag: het water komt in het midden,
- onderslag: het water gaat onderlangs.

Langs de Jeker waren alleen middenslag- en onderslagmolens, zo wordt in het algemeen aangenomen.

De kaart hierboven laat de plaats zien waar de molens staan of stonden. De gegevens komen uit <https://www.allemolenskaart.nl>. De tabel op de rechterpagina correspondeert met de nummers op de kaart. Verder bevat die de naam, de periode, de huidige toestand, het type en het nummer van de molendatabase: <https://www.allemolens.nl>. Daarin staat meer informatie over de desbetreffende molen.

Lijst van molens

Nr	Naam	periode	status	type	database
1	Nekummermolen (rechts)	1619-1869	verdwenen	o	15529
2	Nekummermolen	1856-1937	onttakeld	o	01144
3	Hausebeemden	1800-1856	verdwenen	o	11059
4	Molen van Hacken	1422-1619	verdwenen	o	15921
5	Wilhelmsmolen	?-1619	verdwenen	o	15922
6	Lambrechtsmolen / Molen van de Oude van den Bosch	1619-?	verdwenen	o	15925
7	Molen van Hendrik van Gemert	1559-?	verdwenen	o	15923
8	Sint-Servaasmolen	1421-1619	verdwenen	o	15924
9	Mathijsmolen	1421-?	verdwenen	o	15928
10	Molen van Dollaert	1800-1894	onttakeld	o	11061
11	Molen van Lombok / de molen van Sint-Servaas / Voorste Molen	1800-heden	draaiend	o	01145
12	De Wolsack / Molen in 't Biesland / Overste Viertorenmolen	?-?	onttakeld	o	15540
13	Achterste Molen	1800-1897	onttakeld	o	11060
14	Molen van Hubertus Devens	1824-1932	verdwenen	o	15926
15	Peter v.d. Laekenmolen	1421-1832	verdwenen	o	15927
16	Bundsmolen	1574-1615	verdwenen	o	15929
17	Molen van Houb Leuns / V.d. Wijngaard	1557-1603	verdwenen	o	15532
18	Oliemolen Op de Born / Molen van Weustenraad	1800-1839	verdwenen	o	12625
19	VanderBroekmolen	1494-1579	verdwenen	o	15552
20	Watermolen	?-1823	verdwenen	o	15931
21	Watermolen	?-1832	verdwenen	o	15930
22	Molen van Plaumen	1800-1839	verdwenen	o	11062
23	Houb Lay Cannermolen / Molen van Schrammen	1800-1839	verdwenen	o	11063
24	Croesemolen	1500-1579	verdwenen	o	15553
25	Heksenmolen bovenste	1800-1958	onttakeld	o	03924
26	Weyermeelmolen 2				
	Onderste/Achterste Molen	1464-1875	verdwenen	o	07078
27	Molen van Dolk	1800-1959	verdwenen	o	06681-1
28	Weyervolmolen 3	1560-1837	verdwenen	o	15530
29	Weyermeelmolen 4	1619-1837	verdwenen	o	15531
30	Stermolen van Sint-Servaas	1171-1291	verdwenen	o	15554
31	Hertogsmolen	1800-1900	verdwenen	o	03923-a
32	Bovenste Molen	1800-1873	verdwenen	o	11066
33	de Bong / De Middelste molen op de Jeker / De Stevermolen	1800-1880	verdwenen	o	11067
34	Hofkensmolen	1795-1870	onttakeld	o	10207
35	Onderste Neustadmolen	1617-1850	onttakeld	m	11069
36	Leeuwenmolen of Molen van Clemens	1800-heden	draaiend	m	03925
37	Molen van de Armentafel van Sint-Nicolaas	1574-1593	verdwenen	o	15533
38	Sint-Jansmolen	1593-1684	verdwenen	o	15534
39	De Onderste Molen op de Jeker	1800-1897	verdwenen	o	11068
40	Sulsmolen	1369-1530	verdwenen	o	15535
41	De Vijf Koppen	1600-1908	onttakeld	m	03925-a
42	Koren- en kruitmolen	1546-1733	verdwenen	?	11071
43	Plijstmolen	1575-1607	verdwenen	o	15536
44	De Anker	1775-1876	onttakeld	?	11072
45	Bisschopsmolen	1800-heden	in bedrijf	o	03923

Status:

- Verdwenen: er zijn geen resten van het gebouw, dus ook niet van de molen
- Onttakeld: het gebouw staat er nog, de molen is verdwenen
- Draaiend: het molenrad is er nog, maar de molen maalt niet meer
- In bedrijf: De molen is intact en er wordt gemalen.

Waar kijken we naar?

Naar een panorama. Het zijn twee vellen papier aan elkaar geplakt. De tekst is Anno 1670 geteekent bij Maeftricht aen de Moelens buijten de tongersepoort. De tekening is van Valentijn, te zien aan het handschrift.

We zien een watermolen aan de linkerkant. Het waterrad is niet zichtbaar, dat zit aan de andere kant van het gebouw. En de Jeker, er zwemmen wat eenden tegen de stroom in. Er is een zwik zwak bruggetje. Op de oever rechts zijn twee mensen zichtbaar van wie maar een half. Het lijkt of die op de grond zit: even pauzeren voor de grote oversteek. En aan de overkant lopen er nog vier. Een van hen, het lijkt een vrouw, draagt een last op het hoofd. Op de achtergrond zien we de heuvelrug van de Sint-Pietersberg. De top begroeid met gras, de flank is kale mergel. Helemaal rechts zien we tussen de bomen een stukje van een gebouw. En helemaal op de voorgrond ligt een rij stapstenen om een drassig stukje over te kunnen steken. De eerste is rond, het lijkt een molensteen.

Het meest intrigerende is het gebouw op de voorgrond. Er zitten zoveel structuren in, dat het

moelijk is om uit te maken hoe het in elkaar zit. De rechterkant is een stenen muur die uitloopt in een spitse topgevel bedekt met tegels. Het dak is bedekt met leien, aan het ritme te zien. Daaronder een horizontale balk en een stuk muur dat gedeeltelijk gepleisterd is. Het pleisterwerk houdt op bij de volgende balk.

En dan wordt het ingewikkeld. Want daaronder zit nog een stuk muur van ruwe stenen. Het lijkt of er onderin een luik zit met twee scharnieren. En dan die poer. Het is de stapel stenen waarop een verticale balk staat. De stenen zijn bedoeld om de onderkant van de balk droog te houden zodat die niet rot. En er is een schoor, de schuine boomstam, die ingelaten is in de balk en die onderaan wordt tegengehouden door de molensteen. Maar wat ondersteunt die balk eigenlijk? Het is maar een onduidelijk geheel, al is het wel schilderachtig.

Waar deze molen gestaan heeft, is niet duidelijk. Er zijn zoveel molens verdwenen waarvan we niet weten hoe ze er uit hebben gezien. Maar aan de lijn van de heuvelrug te zien, heeft de molen ter hoogte van Fort Sint-Pieter gestaan.

En wat is dit?

Deze tekening zorgt voor nog meer verwarring dan de vorige. Om te beginnen is niet bekend wie de tekenaar is. Er staat geen naam of tekst in. En zomaar toeschrijven aan Josua of Valentijn is niet mogelijk. Want de tekening is gemaakt op 10 juli 1674 en toen waren beiden vrijwel zeker niet in de buurt. De titel en de datum komen van de achterkant van de tekening. Dat de tekenaar het zelf opgeschreven heeft, is niet waarschijnlijk.

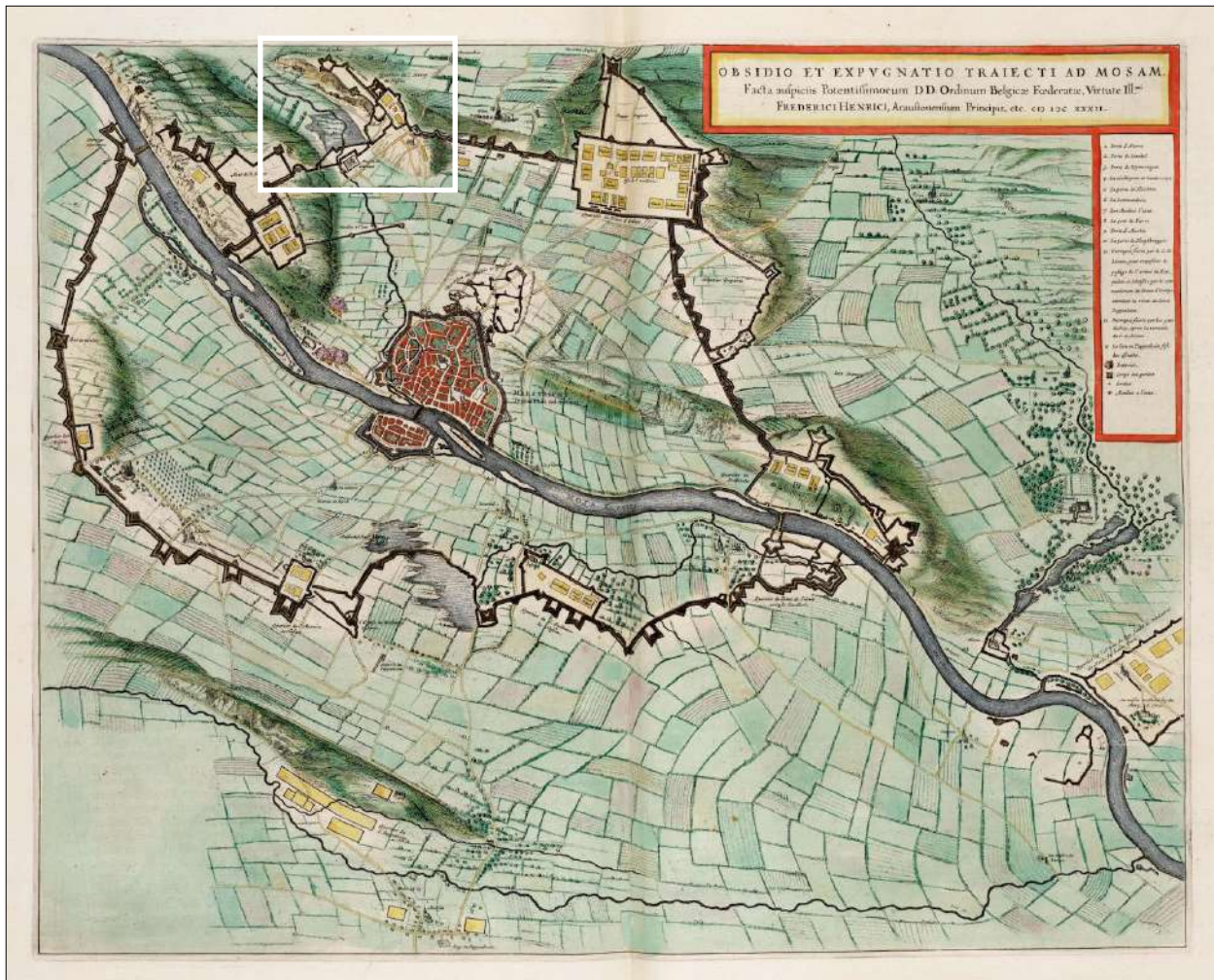
Het tweede probleem is het type molen. Het is een bovenslagmolen: het water valt van boven op de schoepen. In het algemeen wordt aangenomen dat dit type niet voorkwam in het Jekerdal. Als er bovenslagmolens hebben gestaan, kan dat alleen in de buurt van heuvels, want het water uit een bron, een meer of een beek moet via een goot tot boven het rad worden geleid. En die goot zien we ook. Maar die gaat deels schuil achter de bomen, zodat we niet kunnen zien waar het water vandaan komt.

Aan de stand van de zon te zien, ligt het zuiden min of meer links. Dat betekent dat de molen ergens

tegen de heuvels aan de westkant van het Jekerdal gestaan moet hebben. Ook is de oostkant van de Sint-Pietersberg mogelijk, de kant van de Maas. Dat kan natuurlijk best, daar komen wel beken naar beneden, maar ik ben geen enkele beschrijving van een dergelijke molen op die plaatsen tegengekomen.

In het raam boven het rad kijkt iemand naar de tekenaar. En in het raam naast het rad lijkt ook iemand te staan. En wie goed kijkt ziet links, naast de kruin van de boom, nog iemand staan. Achter hem staat een gebouw. Tussen de bomen, aan het begin van de goot, staat iets of iemand. Ik heb geen idee wat de tekenaar bedoeld heeft. Het kan een deel zijn van een sluisje waarmee men de stroom open of dicht draait, maar het lijkt ook op een mens. Er groeien planten in de goot, zoveel dat er water over de rand klotst.

Het is een erg aardige, schilderachtige tekening, een romantisch tafereel, maar ook een die meteen veel vragen oproept.

Waar kijken we naar?

Frederik Hendrik werd de Stedendwinger genoemd. Hij was in 1632 bij Maastricht met het doel om de stad in te nemen zodat die weer in Staatse handen kwam. Om dat te bereiken, legde hij een cordon van aarden wallen en fortificaties om de stad, zodat die van de buitenwereld werd afgesloten; een circumvallatie-linie. We zien hierboven een kaart van de werken.

In de linker bovenhoek ligt het Jekerdal. We zien de Cannerberg bovenaan, dan het Jekerdal, de Sint-Pietersberg en de Maas. Op de detailkaart op de rechter pagina zien we: 1 Château Neercanne,

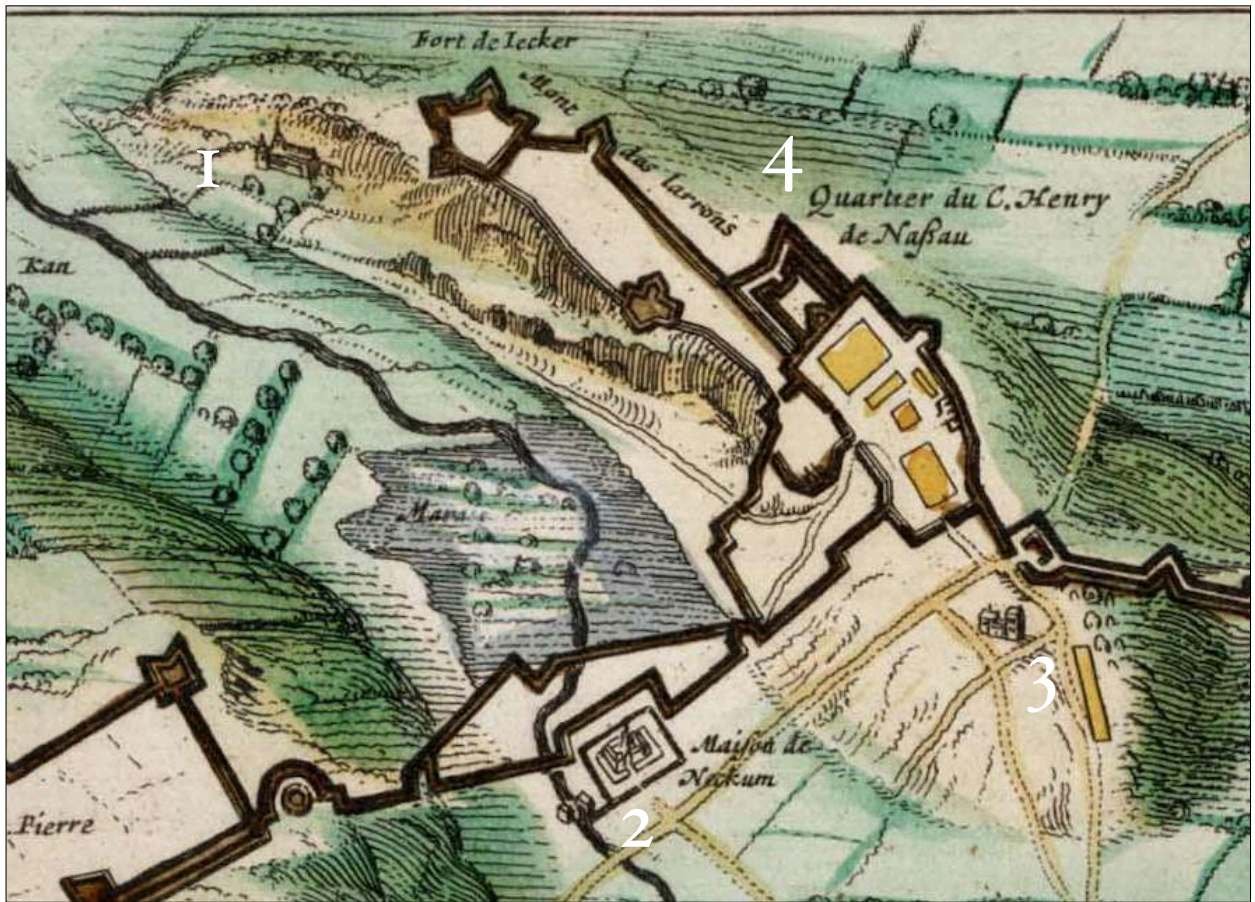
2 hoeve Nekum en 3 de Apostelhoeve. Het Jekerdal werd in de lengte al doorsneden door de Jeker en nu ook in de breedte door de linie. Die loopt om hoeve Nekum heen. Op de Cannerberg lag een hoornwerk met de punten naar buiten gericht. Dat was om aanvallen van buitenaf te kunnen afweren. U ziet het op de kaart bij 4. Daarnaast lag het kwartier van kapitein Hendrik van Nassau.

Josua en Valentijn waren 37 jaar later in het Jekerdal. Of ze nog resten hebben gezien van de werken is wel waarschijnlijk, al is er op hun tekeningen niets van te zien. En de verhalen kenden ze zeker.

Hoornwerk op de Cannerberg: 2021

Deze satellietfoto is van Maps (Kaarten) van Apple. Het laat het zuidelijke deel van de Cannerberg zien. Sommige akkers zijn begroeid, andere nog kaal. Bij 4 is op sommige plaatsen het gewas al opgekomen. Precies in de vorm van het hoornwerk. De ondergrond is door de aarden wal vermoedelijk wat

dichter waardoor het meer vocht vasthoudt en de planten sneller groeien. Een aardig voorbeeld van satelliet-archeologie. Er is nu ter plekke in het landschap niets te zien; het hoornwerk is te groot en de akker te glad geploegd. Toch bijzonder, zo'n echo uit een ver verleden.

Waar kijken we naar?

We zijn aan de oostkant van het Jekerdal, de kant van de Sint-Pietersberg, en kijken richting de stad. We zien helemaal links de Tongersepoort, dan de Sint-Servaas- en de Sint-Janskerk. En daarvoor de stadsmuur. Dichtbij, aan de Mergelweg, staat een huisje. Het rechterdeel van de tekening laat de flank van de berg zien met een weg en rotspartijen. De schaduw valt heel licht over het pad. Valentijn heeft hier ook getekend, ook in 1670, op net zo'n stralende dag als deze. Die tekening staat in deel 1. Maar deze tekenaar had een iets ander standpunt

De tekening is niet gesigneerd, maar wel in heel duidelijke kaders gezet. En in het onderste kader staat een prachtig geschreven tekst, bijna gekalligrafeerd. Kijk eens naar die M en die A.

Maar het handschrift is niet van Josua of Valentijn. Het schrift lijkt eerder eind achttiende eeuws, van veel later dus.

We weten niet wie de tekenaar is. Die heeft meer tekeningen gemaakt in dezelfde stijl, we zullen die verderop zien. En er is nog iets, al valt dat bijna niet op. Er zijn dunne, rechte hulplijnen zichtbaar, diagonaal, horizontaal en verticaal.

Deze tekening is een kopie van een andere tekening. Ook daar komen we verderop op terug, want daar is wel iets aardigs mee. Deze tekening is dus niet in 1670 gemaakt, maar pas (veel) later. En het is ook goed mogelijk dat deze kopie gemaakt is naar een nog onbekende tekening van Valentijn. Waar zou die zijn?

Waar kijken we naar?

Het lijkt de Grote Ingang tot de Sint-Pietersberg. Die werd ook wel de Tiendschuur genoemd. Andere namen waren *La Grande Entrée* of *L'Ancienne Entrée*. Het was een van de ingangen van het Noordelijke Gangenstelsel. De afmeting was enorm: wel 16 meter breed en 13 meter hoog. Daar passen met gemak vier opgestapelde standaard stadsbussen in. Eigenlijk was het een portaal waar meerdere gangen op uitkwamen. De ingang lag aan de oostzijde, dichtbij de huidige Mergelweg.

Iets verder naar links, buiten beeld, zou later het Fort Sint-Pieter gebouwd worden. In 1916 stortte het plafond in en werd de toegang geblokkeerd. Tegenwoordig ligt de plek in achtertuinen van woningen aan de Mergelweg en staan er zoveel bomen dat de plek niet meer te zien is. Het is opvallend hoe kaal de berg in die tijd was.

Het is een aardige tekening gemaakt door Valentijn. Welke 26ste mei het is, is niet duidelijk. Het kan die van 1669, die van 1670 of 1671 geweest zijn.

Gangenstelsels: 2021

In de Cannerberg ligt de Jezuïetenberg met daarin een mergelgroeve. Het gangenstelsel is wel 20 kilometer lang. De ingang ligt bij Kasteel Neercanne. Ook onder de Apostelhoeve ligt een ingang, die echter ontoegankelijk is gemaakt. In de Sint-Pietersberg liggen de gangenstelsels Noordelijk Gangenstelsel, de Zonneberg en Slavante. Die hebben samen een lengte van zo'n 150 kilometer.

Er zijn langs de flanken van de heuvels dus heel wat ingangen. De stelsels zijn geen grotten, die hebben immers een natuurlijke oorsprong. De gangen zijn ontstaan door het uitzagen van mergelblokken die gebruikt werden voor de bouw en het maken van beeldhouwwerken. Het kalkzaagsel werd gebruikt in de landbouw om de grond te verrijken en te ontzuren.

Waar kijken we naar?

Een tekening van dezelfde onbekende tekenaar van pagina 18. De indeling met de kaders is hetzelfde, de titel van de tekening is geschreven in hetzelfde fraaie en regelmatige handschrift. De M is anders dan die van de vorige tekening en ook de naam is anders: Mastricht.

De tekening doet erg vlekkelig en rommelig aan, omdat tekst op de achterzijde doorschijnt. Dat is vermoedelijk het gevolg van inktvraat. Het ijzer in de spijkerinkt gaat een verbinding aan met zuren waardoor het door het papier bijt. Er is speciale behandeling van de tekening nodig om het proces te vertragen.

Verder valt bij deze tekenaar op dat hij arceringen gebruikt heeft, dat hebben we bij Josua en Valentijn nog niet gezien. Ook zijn de rotspartijen eerder schilderachtig dan realistisch weergegeven. De tekening is gemaakt met pen en bruine inkt en gepenseeld (gewassen) met grijze inkt.

De voorstelling is de Sint-Pietersberg, de ingang van een gang met een schuurtje ernaast. Vermoedelijk is het een onderkomen voor blokbrekers. Op de voorgrond een huisje met een kar ernaast voor het vervoer van mergelblokken. Op de achtergrond de Maas en de andere zijde van het Maasdal. En dat alles onder een lucht met dreigende wolken.

Gangensstelsels: 2021

De gangen konden ook gebruikt worden voor het opslaan van goederen en dienden als schuilplaats voor mensen en levende have in tijden van nood. Tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw waren er nog grotwoningen waar mensen werkelijk in woonden. En hier en daar waren er champignon- en witlofwekerijen. De duisternis, de temperatuur en de hoge luchtvochtigheid waren er ideaal voor.

De gangen worden regelmatig gecontroleerd door het Staatstoezicht op de Mijnen. En dat is nodig, omdat er op verschillende plaatsen instortingen zijn geweest. In geval van instortingsgevaar wordt dat deel van het stelsel afgesloten voor het publiek. De veilig verklaarde gebieden zijn toegankelijk. Maar daarmee is niet gezegd dat men zomaar, zonder gevaar, naar binnen kan gaan.

Waar kijken we naar?

We zijn aan de oostkant van de Sint-Pietersberg, in de buurt van Slavante en ruïne Lichtenberg bij de ingangen van gangenstelsel Mussenberg, het zijn er twee. Er loopt een karrenspoor naar binnen. De tekening is van Valentijn.

Wat is dat toch dat de tekenaars zoveel tekeningen hebben gemaakt van ingangen van grotten en gangenstelsels? Het is te gemakkelijk om er een freudiaanse verklaring voor te geven. Want zo'n ingang is toch vooral de scheidslijn tussen twee compleet verschillende werelden: de bekende buitenwereld en de huiveringwekkende wereld binnen. Het verschil tussen licht en donker. Zeer donker. Al na twee bochten is het er volslagen duister. Zo duister dat ieder beetje oriëntatie en zelfvertrouwen direct verdamppt. Wie z'n angst niet onder controle houdt, raakt in paniek. Schuifelend en tastend voortbewegen brengt al grote risico's met zich mee. Er klinkt geen geluid van buitenaf. Men lijkt niet alleen volkomen blind, maar ook

volkomen doof. Ook is er het verschil tussen warm en koud. Binnen heerst constant een temperatuur van 11°. Als het buiten zomers heet is, is het binnen koel. En vriest het buiten, dan is het binnen hooguit fris. Maar door de luchtvochtigheid gaat de kilte al snel tot op het bot. Na korte tijd raakt het tijdsbesef erg ontregeld. Ieder geluid dat men maakt, eechoot hol tegen de wanden en in iedere schaduw loert iets. Schreeuwen helpt niet, niemand kan het horen. Hallucinerende effecten in een zeer vervreemdende omgeving.

De ingang kan ook gebruikt worden als uitgang. Dat ligt niet voor de hand, want er zijn in de loop van de tijd nogal wat mensen verdwaald, ook recent nog. Wie niet op tijd gered wordt, loopt grote risico's op dodelijke onderkoeling of verdorsting.

Alle ingangen zijn tegenwoordig afgesloten. Met vergrendelde deuren of gemetselde muren. Met daarin altijd kleine openingen voor de bewoners: verschillende soorten vleermuizen.

Waar kijken we naar?

Dit is opnieuw de ingang van gangenstelsel Mussenberg, maar nu van binnen naar buiten. De tekening is monochroom in tinten van het papier, via grijs naar bijna zwart. Maar kasteel Lichtenberg is ingekleurd met roodbruine verf. Zo

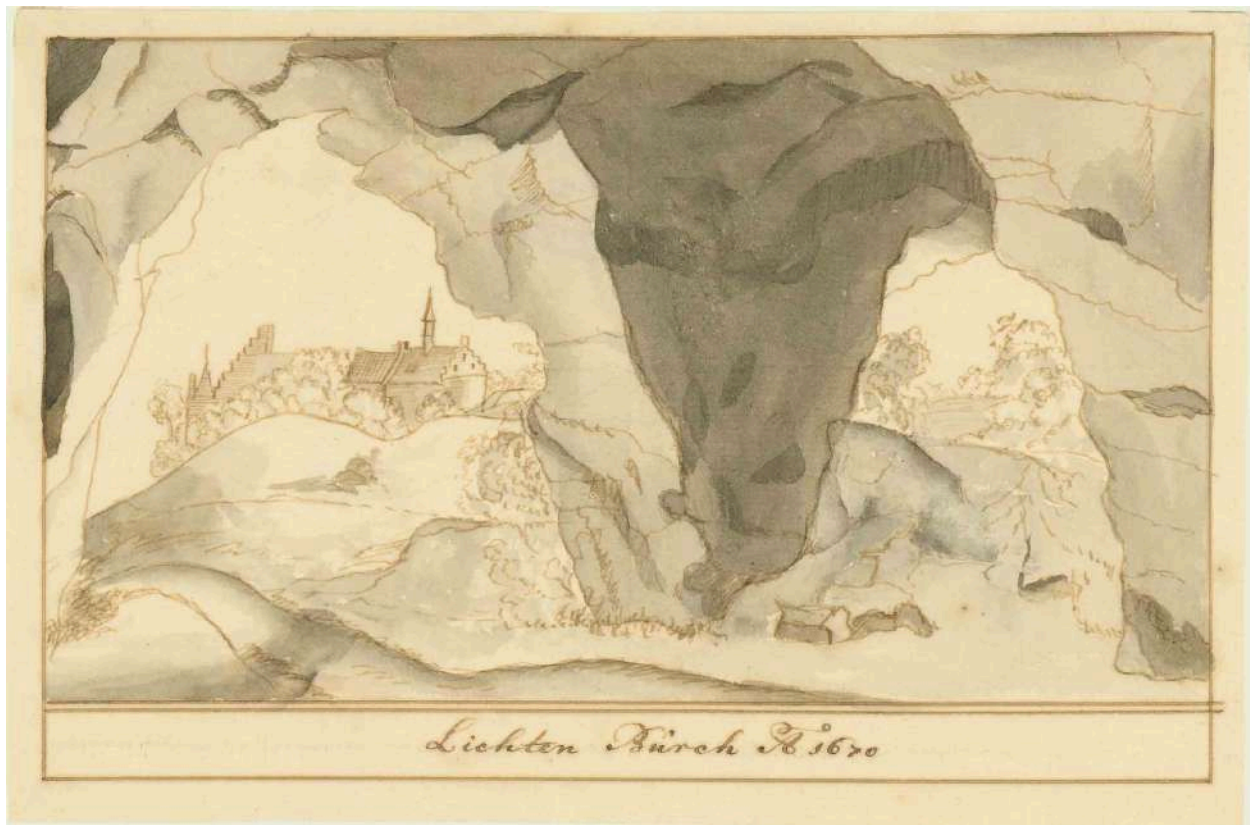
is er een mooi doorkijkje ontstaan met de rotsen als omlijsting.

De tekenaar heeft voor het maken van de tekening op pagina 21 vast op het heuveltje gezeten.

Gangenstelsels: 2021

Wie met een ervaren gids en goede verlichting naar binnen gaat, krijgt een veilige en overweldigend mooie tocht. Maastricht Underground organiseert diverse rondleidingen: ze zijn zeer de moeite waard. Trek wel een jas of trui aan, ook in de zomer.

Wie nu op deze plek gaat kijken, ziet de twee gemoderniseerde ingangen. Maar ruïne Lichtenberg is onzichtbaar door het bos dat er nu ligt. En er liggen, in een gapend gat tussen de ingang en de ruïne, gebouwen van de ENCI.

Waar kijken we naar?

Eigenlijk hetzelfde tafereel als de tekening hiernaast, maar dan in een breder perspectief zodat ook de andere ingang zichtbaar is. We kijken vanuit de ingang naar buiten en zien verderop kasteel Lichtenberg. De tekening is van dezelfde onbekende tekenaar die we eerder zagen.

De gangen zijn uitgezaagd met de bedoeling om grote blokken kalk los te maken die als bouwstenen gebruikt konden worden. Het werk werd gedaan door blokbrekers. Dat waren soms professionals, maar vaak ook boeren uit het dorp. 's Zomers deden ze het boerenwerk, 's winters braken ze blokken.

Het breken begon met het maken van diepe groeven in de wand. Boven, onder en aan de zijden. Dan werd het blok er met een breekijzer uit gebroken. Daarbij viel het naar voren op het zaagsel dat daar lag. Het blok moest immers wel heel blijven. Dan werden de blokken met paard en wagen naar buiten gebracht waar ze verder werden bewerkt en naar hun bestemming werden gebracht. Er werd een markering op de stenen aangebracht om te laten zien wat de bovenkant was. De blokken moesten met de goede kant naar boven worden

gebruikt. Zo konden ze het meeste gewicht dragen. Dat waren ze toch al zo gewend.

Het werk gebeurde niet lukraak. Het idee was dat er vier meter kon worden weggehaald en dat er vier meter moest blijven staan om de berg daarboven te blijven dragen. Ook was de kwaliteit van de kalk, de mergel, van belang. Die moest goed egaal en stevig van structuur zijn en geen breuken, vuursteen of fossielen bevatten. Was een gang uitgeput, dan diepte men die gang gewoon uit. Zo werden gangen heel hoog. Vandaar dat de oudste sporen als graffiti en markeringen heel hoog in een gang zitten.

Het was erg zwaar werk. De gereedschappen waren zwaar, de steen weerbarstig. De luchtvochtigheid was hoog, de temperatuur laag en dat leidde tot klachten als reuma, silicose of astma. Het gebrek aan zonlicht kon leiden tot psychische klachten. En altijd was er de kans op ongelukken of instorting.

Er wordt tegenwoordig geen mergel meer gewonnen rond Maastricht. Niet in dagbouw en niet ondergronds. De mergel die nu nog gebruikt wordt, komt uit een groeve in Sibbe in de buurt van Valkenburg.